

Łukasz Kamiński

Wrocław

Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948

Przedmiotem pracy¹ jest zjawisko oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948, rozumianego jako wszelkie pozainstytucjonalne i żywiołowe działania jednostek lub grup społecznych na polu politycznym, społecznym lub ekonomicznym, mające obiektywnie lub subiektywnie charakter sprzeciwu wobec władz oraz skalę ponadjednostkową. W tak zdefiniowanym zakresie badań znajdują się następujące obszary zainteresowania: 1) plotki i pogłoski polityczne, 2) drobne, rozproszone formy oporu, 3) strajki robotnicze, 4) masowe protesty młodzieży, 5) ekonomiczny opór wsi, 6) przejawy oporu społecznego w wojsku.

W pracy podjęto próbę opisanego przebiegu, skali i zasięgu występowania poszczególnych form oporu społecznego. Znacznie mniej miejsca poświęcono problemowi reakcji władz, a więc oficjalnej propagandzie i różnym formom represji. Obok wykorzystania tradycyjnej metodologii historii, czyli wzajemnej konfrontacji źródeł, analizy ich treści itd., sięgnięto także do metod badawczych stosowanych w innych naukach, przede wszystkim socjologii, psychologii społecznej i antropologii kulturowej. Wszędzie tam, gdzie było to możliwe, wykorzystano możliwości analizy statystycznej, przeważnie drogą żmudnego pozyskiwania danych z licznych, rozproszonych materiałów źródłowych.

Podstawą źródłową pracy są wyniki kwerendy prowadzonej w 37 archiwach różnych typów, np. państwowych, policyjnych, emigracyjnych, wojskowych, uczelnianych. Jedynym istotnym typem archiwum pominiętym w kwerendzie źródłowej są archiwa kościelne. Stało się tak ze względu na znany powszechnie fakt niezwykle utrudnionego dostępu do tego typu zbiorów. W możliwie szerokim stopniu wykorzystano także źródła opublikowane, pamiętniki, prasę z okresu, zarówno oficjalną, jak i podziemną, oraz emigracyjną. Z dotychczasowych badań nad pierwszym okresem powojennych dziejów Polski wykorzystano te, które nie straciły dotąd aktualności, niezależnie od miejsca ich publikacji — zarówno pochodzące z oficjalne-

¹ Jest to autoreferat rozprawy doktorskiej obronionej 25 V 1999 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Promotorem pracy był prof. dr hab. Stanisław Ciesielski, a recenzentami prof. dr hab. Wojciech Wrzesiński z Uniwersytetu Wrocławskiego i dr hab. Bohdan Łukaszewicz z Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie.

go, jak i „drugiego” obiegu, wydawane na emigracji lub przez autorów obcych, głównie anglojęzycznych.

Ze względu na różnorodność zjawisk wchodzących w skład przedmiotu badań przyjęto mieszany, rzeczowo–chronologiczny układ pracy. Składa się ona z siedmiu rozdziałów poprzedzonych wstępem. We wstępie omówiono dotychczasowe wyniki badań, zdefiniowano ramy chronologiczne i rzeczowe pracy, przedstawiono bazę źródłową i przyjętą metodologię badań. W sześciu pierwszych rozdziałach opisano poszczególne formy oporu społecznego, wymienione powyżej. W rozdziale siódmym podjęto próbę dokonania bilansu oporu społecznego w Polsce w latach 1944–1948.

Rozpowszechnianie plotek i pogłosek politycznych, określane częstokroć jako „mówiony opór” jest jedną z najpopularniejszych form oporu społecznego. Najwięcej pogłosek dotyczyło negatywnej przyszłości Polski (wprowadzenia kolchozów, utworzenia 17 republiki itp.), stosunków polsko–sowieckich (przede wszystkim kwestia zależności politycznej i eksploatacji gospodarczej przez wschodniego sąsiada) oraz wybuchu kolejnej wojny. Znacznie mniej pogłosek przewidywało pozytywny scenariusz rozwoju sytuacji wewnętrznej (np. obalenie komunistycznej władzy), zajmowało się problematyką gospodarczą (głównie mówiono o wprowadzeniu nowych podatków i wymianie pieniędzy) czy też poświęconych było kwestii agenturalności i obcości nowych władz. Na marginesie zainteresowań osób rozpowszechniających plotki polityczne znalazły się zagadnienia związane z tematyką żydowską — udział Żydów w nowych władzach, ich uprzywilejowanie materialne itp. (2,8%). Szczególnie dużo pogłosek zanotowano w okresach ważnych wydarzeń wewnętrznych, takich jak referendum, wybory czy zawirowania polityki PPR w 1948 r. Analiza statystyczna pogłosek potwierdza tezę, że ich tematyka ściśle powiązana była z wydarzeniami politycznymi, zarówno krajowymi, jak i tymi o znaczeniu międzynarodowym. Większość najważniejszych pogłosek w latach 1944–1948 r. krążyła swobodnie po całym kraju, przeważnie nie zmieniając przy tym swojej treści. Wyraźna jest tu różnica w odniesieniu do kolejnego okresu, gdy krążyły one przeważnie po niewielkim obszarze lub tylko w wąskich grupach społecznych. Wydaje się to świadczyć, że „zastępczy system komunikacji”, którego częścią były także pogłoski, funkcjonował jeszcze bez zakłóceń, a Polacy nie bali się rozpowszechniać publicznie zasłyszanych informacji.

Analiza drobnych, rozproszonych form oporu odgrywa istotną rolę poznawczą, pozwala bowiem na podjęcie próby rekonstrukcji sposobu myślenia ówczesnych Polaków, stanu ich świadomości, reakcji na oficjalną propagandę itp. Wśród tych form oporu wyróżnić można m.in. bojkot (PKWN, imprez propagandowych i kulturalnych, prasy itp.), nielegalne demonstracje, wrogie zachowania na zgromadzeniach publicznych (gwizdy, okrzyki, pytania), napisy na murach, ulotki i plakaty niepowielane, anonimy, dopiski na kartach do głosowania, dowcip polityczny, wiersze, piosenki i inne twory antykomunistyczne, niszczenie materiałów propagandowych. Liczba odnalezionych w materiałach źródłowych informacji pozwala na analizę statystyczną treści napisów na murach i wrogich pytań. Wśród tych pierwszych dominują hasła antykomunistyczne (46,7%), niewiele mniej napisów wyraża poparcie dla podziemia, PSL i emigracji. Marginalny, kilkuprocentowy odsetek napisów skierowany jest przeciwko Sowiecom i Żydom. Wśród tzw. wrogich pytań zadawanych na zgromadzeniach publicznych dominuje tematyka szeroko rozumianych stosunków polsko–sowieckich (blisko 60%). Pozostałe kwestie (rola Żydów we władzach, przyszłość Polski, problemy gospodarcze) cieszyły się kilkuprocentowym zainteresowaniem. Te wyraźne różnice wynikają z odmienności tych dwu środków wyrazu swoich przekonań. Napis na murze ma przeważnie zwięzłą formę, ograniczoną do komunikatu na zasadzie „za” lub „przeciw”. Natomiast celem zadających prelegentom

niewygodne pytania było nie tyle uzyskanie na nie odpowiedzi, ile sprawienie mówcy kłopotu. Najwyraźniej więc uważano, że pytania o polityczną zależność Polski czy też jej ekonomiczną eksploatację nadają się do tego celu najlepiej.

W latach 1945–1948 wystąpiło w Polsce co najmniej 1 220 strajków robotniczych. W ruchu strajkowym zdecydowanie dominowały województwa dawne, z rozwiniętym przemysłem: łódzkie, katowickie (śląsko-dąbrowskie), krakowskie i kieleckie, a wśród branż przemysł włókienniczy i wydobywczy. Analiza częstotliwości występowania protestów robotniczych w poszczególnych regionach i branżach pozwala na sformułowanie tezy, iż w ruchu strajkowym dominowały robotnicze elity, co świadczy o odrzuceniu przez nie nowej rzeczywistości. 84,34% strajków miało podłoże ekonomiczne, 13,23% polityczne, 2,34% zaś — charakter mieszany. Jednakże często także podczas strajków o charakterze ekonomicznym ujawniały się wrogie nastroje wobec władz, robotnicy wnosili antykomunistyczne okrzyki, malowali hasła na murach, wygwizdywali lub nawet bili działaczy partyjnych itd. Wśród żądań ekonomicznych dominowały postulaty związane z aprowizacją, płacami (kwestie podwyżki wynagrodzeń lub opóźnienia wypłat), okresowo związane z zagadnieniem punktów premiowych, odzieży ochronnej lub za wysokich norm. Strajki o charakterze politycznym przeważnie wybuchały na tle solidarności z załogami innych zakładów lub z osobami zwalnianymi z pracy, aresztowanymi itp. Wyraźne jest w badanym okresie słabnięcie ruchu strajkowego — protestów jest coraz mniej, skraca się czas ich trwania, zmniejsza się liczba uczestników.

Młodzież była niewątpliwie tą grupą społeczną, która najbardziej otwarcie dawała wyraz swojej niechęci do nowej rzeczywistości. Obok aktywnego udziału w pozostałych formach oporu społecznego (a także w działalności opozycyjnej) wytworzyła ona także własne formy oporu — masowe protesty (strajki i demonstracje). Jesienią 1945 r. w Radomiu i we Wrocławiu doszło do młodzieżowych demonstracji, wywołanych tak banalną sprawą, jak brak energii elektrycznej. Wobec jednak powszechnego przekonania o wywozie polskiego węgla do ZSRR nabrały one antysowieckiego charakteru. Znacznie poważniejszy przebieg miały zamieszki w Łodzi w grudniu tego roku, wywołane zabójstwem studentki UŁ Marii Tyrankiewicz, dokonanym najprawdopodobniej przez żołnierzy sowieckich. Do podobnych niepokojów, aczkolwiek na znacznie mniejszą skalę, doszło także w Szczecinie i we Wrocławiu w początkach 1946 r. W kwietniu 1946 r. w Szczecinie, podczas propagandowej uroczystości „Trzymamy Straż nad Odrą” doszło do masowych, antykomunistycznych demonstracji młodzieży, głównie harcerzy. Manifestacje szczecińskie stały się jedną z przyczyn zakazu tradycyjnych obchodów święta 3 Maja. Zakaz ten wywołał w całym kraju demonstracje, w których dominowała młodzież. W wielu miejscowościach doszło do starć z siłami porządkowymi, w dwunastu przeciwko demonstrantom użyto broni palnej. Wydarzenia te doprowadziły do wybuchu największego masowego protestu młodzieży w dziejach Polski Ludowej — strajki solidarnościowe ogarnęły uczelnie, szkoły średnie i powszechne w kilkudziesięciu miejscowościach. Wśród ośrodków akademickich jedynym wyjątkiem był Lublin, gdzie za to doszło do demonstracji i strajków uczniów i studentów w styczniu 1947 r., tuż przed wyborami do Sejmu Ustawodawczego.

Ekonomiczny opór wsi miał w latach 1944–1948 r. dwa wymiary — z jednej strony wyrażał się w sprzeciwie wobec komunistycznej polityki wobec wsi (reforma rolna, kolektywizacja wsi), a z drugiej w bojkocie obciążeń fiskalnych (świadczenia rzeczowe, podatek gruntowy w naturze, SFOR). W bojkocie rozmaitych świadczeń dominowały rolnicze województwa ziem dawnych, co związane było z faktem istnienia na tych terenach silnych więzi społecznych. Natomiast na Ziemiach Zachodnich i Północnych najbardziej nasilone były destrukcyjne

formy oporu przeciwko pierwszej fazie kolektywizacji wsi, np. niszczenie inwentarza żywego i martwego, porzucanie pracy na roli, wstrzymywanie wszelkich inwestycji, przepijanie zasobów finansowych, porzucanie gospodarstw.

Opór społeczny w wojsku przejawiał się w wielu działaniach żołnierzy i części oficerów, z których najbardziej widocznymi i radykalnymi były dezercje. Z WP zdezerterowało w latach 1944–1948 co najmniej 30 000 żołnierzy, z czego 80% przypada na okres 1944–1945. Niechętny stosunek do nowej rzeczywistości wyrażał się także w częstych bójkach z milicjantami i funkcjonariuszami UB, napadach na lokale partyjne, przyjaznym odnoszeniu się do partyzantów, noszeniu tradycyjnych odznak wojskowych (przede wszystkim orzełka w koronie), malowaniu w koszarach antykomunistycznych napisów, śpiewaniu takich piosenek itd.

Wszystkie opisane powyżej formy oporu społecznego podlegały, w większości już od 1944 r., represjom oraz były zwalczane przez oficjalną propagandę. Najostroźniej liczbę represjonowanych oszacować można na 100 tys., z czego kilkaset osób straciło życie. 20–25 tys. osób skazano na kary więzienia lub pobyt w obozie pracy, 40–50 tys. przeszło przez, częstokroć wielomiesięczne, areszty, pozostałych spotkały inne formy represji — wysokie grzywny, utrata pracy, relegacja z uczelni lub szkoły, licytacja gospodarstw rolnych.

Spółeczeństwo polskie w latach 1944–1948 nie było jedynie biernym obserwatorem przemian społeczno-politycznych, przedmiotem rozgrywek pomiędzy umacniającą się władzą a słabnącą opozycją. Spośród trzech postaw społecznych — oporu, przystosowania i zaangażowania w tym czasie dominowała ta pierwsza, aczkolwiek stopniowo, zwłaszcza od 1947 r., upowszechniały się zachowania przystosowawcze do nowej rzeczywistości. Opór społeczny nie był prostym rezultatem zbrodniczych poczynań nowych władz i propagandowych zabiegów opozycji (aczkolwiek mogły mieć one wpływ na jego skalę i natężenie), lecz raczej efektem stanu świadomości społeczeństwa polskiego w tym czasie. Dominowało w niej przeświadczenie o niesuwerenności Polski, jej gospodarczej eksploatacji i politycznej zależności od wschodniego sąsiada. Silne było przeświadczenie o obcości, wręcz agenturalności władz oraz powszechnym terrorze.

Nastroje społeczne w latach 1944–1948 falowały, jednakże punktem zwrotnym być styczeń 1947 r., a więc okres wyborów do Sejmu Ustawodawczego. Komunistom udało się wówczas opanować przestrzeń społecznej komunikacji. Normą zachowania przestało być stawianie oporu, a stało się nią, przeważnie pozorne i jedynie deklaratywne, poparcie dla nowej rzeczywistości. Terror zaczął spełniać swoją funkcję dopiero wtedy, gdy zerwane zostały (przynajmniej w skali makro) więzi społeczne. Obserwacja wzajemnych zależności między stanem nastrojów społecznych a natężeniem oporu prowadzi do wniosku, że istniało zjawisko swoistej „ekonomii oporu”. Opór społeczny, mimo iż związane są z nim czynniki mało racjonalne, jak emocje czy agresja, charakteryzuje się swoistym pragmatyzmem — nasila się wtedy, gdy istnieje nadzieja na zmianę istniejącej sytuacji, lub wtedy, gdy zagrożona jest, w jego przekonaniu, egzystencja społeczeństwa (lub jakiejś jego grupy).